

תקציר

ההתנגדות הפלסטינית בירדן, 1969-1971:

כיצד הובילו חסות מדינתית וקיפוח מקומי לאירועי ספטמבר השחור

נכתב על ידי ג'ייסון ד. סלטרומ

אוניברסיטת תל אביב (2012)

מחקר זה עוסק בעימות החברתי, הכלכלי, הצבאי והפוליטי בין מליציות מקרב הפליטים הפלסטינים בירדן לבין המשטר ההאשמי ותומכיו, בין 1967 ל-1971. כוונת המחקר היא לבנות את הסיפור ההיסטורי של מאורעות אלה על ידי הנחת תשתית חברתית וכלכלית תחילה, על בסיסה יובאו לדיון ההיבטים המוכרים יותר – הפוליטי והצבאי. מחקר זה מתייחד מקודמיו אשר לרוב הסבירו את ההתנהגות האלימה תוך דגש על גורמי הפוליטיקה הגבוהה או על אידיאולוגיה, ומבקש להסביר את ההיבטים הפוליטיים והצבאיים בהיסטוריה דרך המציאות החברתית והכלכלית. מנקודת השקפה זו, הנרטיב מדגים את עליית ההתנגדות הפלסטינית בירדן, השפעת התומכות החסות המדינתית, התפתחות העימות ואת ההתדרדרות למלחמת אזרחים במה שכונה על ידי הפלסטינים "ספטמבר השחור" 1970.

על רקע המצוקה והמבוכה בקרב הערבים בימים שלאחר מלחמת ששת הימים, ביקשו צעירים מקרב הפליטים הפלסטינים להשיב את תחושת הגאווה אל גברים ונשים במיוחד מבין הפליטים על ידי התקפות חוזרות ונשנות של ישראל. בירדן חיה באותם ימים אוכלוסייה עצומה של פליטים, מנוכרת מריבונה-המלך חוסין, אשר השליך את יתב שרידות שלטונו על לקוחותיו נתיניו העיקריים, האוכלוסייה העבר-ירדנית. במהלך חורף 1968, בסיועה (הבלתי מכוון) של התעמולה הישראלית, הלכה ופיתחה הקבוצה המיליטנטית פת"ח מודעות תקשורתית גבוהה, בה עשתה שימוש על מנת להיעשות עד מהרה לבעלת חשיבות אזורית. במהלך השנתיים הבאות, ככל שנעשתה בעיית פלסטין לסלע מחלוקת בקרב ערביי העולם קראו הארגונים הפלסטינים תיגר על מעמדם של תושבי הגדה המזרחית.

המאורעות ההיסטוריים אשר ניתן להתוות ככאלו שהובילו באופן ישיר לשיאו של העימות בספטמבר 1970 החלו עם הקרב במארס 1968 במחנה הפליטים אל כראמה. שם, על גדת נהר הירדן

המזרחית, התבצרו אנשי פת"ח בעמדותיהם כנגד כמות בלתי מבוטלת של כוחות צבא ישראלים אשר נתקלו בהתנגדות קשה, בראש ובראשונה מצד הצבא הירדני. למרות שהובסו מבחינה צבאית, אנשי פת"ח הוכתרו כ"מנצחים" – טענה אשר לכל הפחות הסתייעה, אם לא היתה תולדה של התעמולה הישראלית. על כל פנים, על רקע העושר הפתאומי במשאבים לאחר קרב "אל כראמה", התחלפה האסטרטגיה הטאואיסטית המהפכנית למאבק בין גורמים שאפתניים לבין עצמם שעיקרו תמיכה וחסות עבור פת"ח, כאשר מטרת שחרור פלסטין הפכה איפוא לאינטרס משני.

התחרות הגוברת בין מדינות חסות אזוריות כמצרים, סוריה, עיראק, ערב הסעודית ואחרים, להכנסת אותם גיבורים תחת השפעתם הציפה את הגדה המזרחית בכספים. הפליטים החלו לראות בפת"ח פטרון מקומי תוך עליית קרנו של יאסר ערפאת. למרות זאת, האחרון סרב לנקוט בצעדים התוקפניים ההכרחיים ליצירת כוח מהפכני מגובש. במקום, נפוצה בקרב הפליטים הפלסטינים (אשר לא מכבר נעשו לחמושים) מערכת כלכלית דמוית מאפיה, בה האפילו האינטרסים המקומיים על האינטרסים הלאומיים המשותפים. בה בשעה, כרסמה מערכת כלכלית זו באינטרסים של הגדה המזרחית. עם היחלשות ריבונותו של המלך חוסין באזור, התפשטה אנרכיה אשר הביאה לאבדן תמיכת הירדנים והפלסטינים בלוחמים הסוררים מקרב הפליטים. המלחמה הקרה החריפה עוד יותר את המתחים ב-1970, כאשר ברית המועצות הפכה מעורבת באופן פעיל ב"מלחמת ההתשה" בין מצרים לישראל, ובכך הביאה את ארצות הברית להגביר באופן דרמטי את מעורבותה. בסופו של דבר, חוסר יכולתו של ערפאת לשלוט על הצעירים שהציגו עצמם כנושאי דגל המאבק על פלסטין וחוסר יכולתו של חוסין לרסן את צבאו שלו, יצא זה למבצע לשיקום ריבונותו של המשטר.

באמצעות נרטיב זה, המחקר טוען שהעימות הפלסטיני-ירדני בספטמבר 1970 נגרם כתוצאה ממאבק פטרימוניאלי הרסני, שהחריף על ידי (1) ההתעלמות הערבית והירדנית מבעיית הפליטים הפלסטינים וכן (2) התחרות האזורית הפנים-ערבית. בניגוד לגישה המדגישה את תפקידם של המנהיגים, מחקר זה שם את הדגש על ניתוח תפקידו של ההמון נטול הפנים לעימות אשר על פי טענת המחקר תרם לעימות. במקום הנרטיב המקובל אותו אימץ אש"ף בראשות יאסר ערפאת כנגד משטרו של המלך חוסין, חיבור זה מבקש להדגים כיצד שותפות האינטרסים של מדינות החסות, מצרים וערב הסעודית בהתאמה,

קשרו את שני האישים יחדיו. כאשר הצעירים הפלסטינים החמושים עוררו את זעמו של הצבא הירדני, השניים נאבקו על מנת לרסן את אנשיהם, עד שלא יכלו עוד.

מטרתו העיקרית של המחקר היא לתאר את תולדות העימות תוך מתן דגש למורכבות ההקשר הסוציו-פוליטי. בניגוד למגמה אשר ממקמת את הקונפליקט בתוך ההקשר האזורי של המלחמה הקרה, או בהקשר הנרטיבי לאומות או מנהיגים לאומיים, עבודה זו מבקשת לייסד את ההקשר החברתי ולבנות את ההיסטוריה של העימות על בסיס השקפה זו. מנקודת מבט זו, לארגונים, הפלסטינים והירדניים כאחד, הייתה השפעה שונה על ההיסטוריה של העימות מאשר כשבוחנים את האירועים מנקודות המבט של המנהיגים. יש לציין כי הצהרותיהם הפומביות של קבוצות ומנהיגים, סדר היום שלהם לכאורה, המדיניות המוצהרת, תרשימים ארגוניים ותעמולה אחרת, הם בעלי משמעות פחותה, ובמילים אחרות, תורמים פחות לקידום הנרטיב. לכן, חיבור זה מבקש לספק השקפה מנוגדת לאלה אשר שמים דגש על פוליטיקה גבוהה, אידיאולוגיה וכדומה, וזאת על ידי הדגשת ההתנהגות בפועל על פני הרטוריקה. תיאורטית, הנרטיב שהינו תוצאה של מחקר וניתוח, נודע בעיקר מפני חוקרים מתחום הפטרימוניאליות, ארגוני מאפיה, ארגוני טרור ומחקרים אנתרופולוגיים של מקרים פרטיים.

מחקר זה מתחלק לשני חלקים, כאשר לידת ההתנגדות הפלסטינית כמפעל המוני במאוס 1968, מהווה את נקודת האמצע. כל חלק נפתח בדיון אשר נועד להכין את הקורא על מנת שזה יזהה את יסודות הניתוח של הכותב, עת שתולדות העימות מובאות. בעזרת דיונים אלה, יש לקוות שקורא יהיה נכון יותר לקבל את ההסבר ההתנהגותי להבנת השחקנים, בעזרת הבנת התיאוריה, המכוונת את המחקר לתוך הדיסציפלינה של ספטמבר השחור.

פרק 1 נועד להניח את התשתית על ידי הצגת מאפיינים החברתיים של הגדה המזרחית בהקשר של התבוסה הערבית ביוני 1967. הפרק מציג את תוצאות המלחמה, ובמיוחד את השפעתה על הגדה המזרחית ואת השלכותיה העקיפות על שרידות המשטר ההאשמי. מצבם של הפליטים והסוציולוגיה שלהם נדון בתוך ההקשר של הגדה המזרחית והתקופה של לאחר המלחמה, תוך שימת דגש כיצד ההתעלמות מרווחתם הפכה את קהילת הפליטים לקרקע פורייה לכניסתו של פת"ח ומפעל ההתנגדות הרחב יותר. חשוב מכך, הפרק עורך היכרות עם מאפייני קהילת הפליטים והגדה המזרחית בכללותה,

אשר מאוחר יותר עיצבו את ההתנגדות הפלסטינית בכלל ואת פת"ח בפרט ב-1968. הפרק מגיע לסימום עם האתגרים הפנימיים והחיצוניים אשר ניצבו בפני המלח חוסין, ומכין את הרקע לפסגה הערבית שנערכה בחרטום בסוף 1967.

פרק 2 מתאר את הסדר האזורי החדש אשר הושק רשמית בפסגה הערבית בחרטום, בספטמבר 1967, וכן את חשיבותה של הגדה המזרחית של ירדן כפי שנתפסה במסגרתו. הפרק דן בפסגה במסגרת ההקשר האזורי, הירדני והפלסטיני, לרבות חשיבותה הגוברת של הריבונות כמו גם תפקידו ההולך וגדל של ההון הערבי באזור. היחסים האזוריים המרכזיים עבור הצגת תולדות העימות מתוארים לרבות שיטות הפעולה של המנהיגים הלאומיים. הפרק עורך היכרות עם תפקידה החשוב של העיתונות, וכן מבסס את עמדותיו של פת"ח והקבוצות האחרות, את יחסיהם עם הערבי הממוצע, מדינות החסות, המשטר ההאשמי, הפוליטיקה האזורית וישראל. הפרק מסתיים עם ניתוח מפורט של שלושת תקריות הגבול בינואר 1968, במטרה להדגים את האתגרים הביטחוניים כמו גם את הקושי בהטלת האשמה.

פרק 3, הפרק האחרון בחלק הראשון של העבודה, קובע את תפקידה של התקשורת בהיסטוריה, של התעמולה ותרומתה לעליית ההתנגדות הפלסטינית בחורף של 1968. חודש ינואר נפתח ביריבות מצרית-סורית בגדה המזרחית אשר באה לידי ביטוי כיריבות בין ארגוני לוויין, תוך תמרוניו של נאצר לשמר את הפופולאריות של פת"ח ואף להכניס את התנועה תחת חסותו.

פרק 4, הראשון בחלקה השני של העבודה, מסביר את הגידול המהיר בנוכחותה של ההתנגדות בגדה המזרחית לאחר מארס 1968, תוך הדגשת הגורמים הסוציולוגיים וההשלכות ההרסניות המובנות. הפרק ממחיש כיצד עמידתו ההירואית, אך הכושלת, של פת"ח בקרב אל-כראמה תורגמה ל"ניצחון". נסיונו של המלך חוסין למזער את תפקידו של פת"ח בקרב נחשף, לצד העלאת מעמדו פת"ח על ידי ישראל. חשובה גם תופעת הניצול המידי של המטרה הפלסטינית, על ידי פליטים צעירים שטענו כי הם משתייכים ל"פת"ח או ל"גרילה", אשר נעשו למקור מחיה שעה שמשאבים חדשים זרמו לגדה המזרחית. פת"ח בחר בצמיחה מספרית מהירה, כפי שבאה לידי ביטוי בתשתית החברתית שהוצגה, על פני יצירת כוח מהפכני מגובש. הסיעתיות והפלגנות אשר חריפו עוד יותר כתוצאה מהתחרות האזורית, נשארו הנורמה. הפרק מסתיים עם החלטת פת"ח לחמש את ההמונים אשר היוו את בסיס התמיכה שלו בשלהי

1968 שאמנם הבטיחה את עליונותו של הארגון, אך זאת על חשבון מרות ההנהגה על אלה שטענו לדגל התנועה.

פרק 5 מבסס את אופיו של מפעל ההתנגדות בגדה המזרחית בתקופה שלאחר קרב כראמה, עלייתו של ערפאת להנהגה הלאומית ושינוי האוריינטציה של המשטר ההאשמי אל מול הפלסטינים והגדה המערבית במהלך 1969. השימושיות בתיאור הנוכחות הפלסטינית בגדה המזרחית בזמנו כ"מדינה בתוך מדינה" נדונה. הפרק עוקב אחר השפעתו הגוברת של מפעל ההתנגדות הפלסטיני על החברה הירדנית ולהיפך, כאשר האחרון פולש לתוך ממסד הגדה המזרחית. תגובתו של המלך חוסין להפיכות הצבאיות בסודן ובלוב נחשפת, כמו גם תחילת שינויי האוריינטציה שלו כלפי הגדה המערבית והפלסטינים. 1969 מסתיימת כאשר סובלנותם של תושבי הגדה המזרחית נוכח ההתנהגות ההרסנית של הפליטים על סף שחיקה.

פרק 6 מציג את התפשטות מפעל ההתנגדות אל תוך האזורים החיוניים של הממסד בגדה המזרחית, את השפעת מלחמת ההתשה בין מצרים לישראל ואת השותפות בין ערפאת למלך חוסין בראשית 1970. האיגודים שכעת היו חמושים ונשלטו על ידי הפלסטינים, לא זאת בלבד שפילגו את התעשייה אלא אף הופיעו כיריבים של ארגוני ההתנגדות. הפרק מראה כיצד נאצר, תחת לצד הולך וגובר מצדה של ישראל, עמד לצד ערפאת וחוסין במטרה לסיים סופית את המאבק היקר על תעלת סואץ. המגבלות שכפו מדינות החסות על ערפאת וחוסין נקבעו בשעה שההתנגדות גאתה באביב 1970. הפרק מסתיים במשבר בתחילת יוני כאשר חוסר היציבות בבגדאד ודמשק התפרץ בגדה המזרחית.

פרק 7 מתאר את ההסלמה לכדי מלחמת אזרחים במהלך קיץ 1970, את תפקידה של היוזמה האמריקאית לשלום ישראלי-ערבי, ומסכם בפרשנות מחודשת של האירועים אשר הובילו לקרב ספטמבר השחור. הפרק דן בהשלכות המשבר ביוני, ובמאמץ המתמשך של ערפאת וחוסין לרסן את מי שהיו למעשה, שבטיהם היריבים. נאצר ניצל את המשבר ביוני כדי ליצור מומנטום ולסיים את העימות על תעלת סואץ. כמו כן מודגם בפרק כיצד יוזמת שלום אמריקאית חדשה, הציתה יריבויות בתוך האזור ובתוך קבוצות בקרב מחנה ההתנגדות, ככל שהמשטרים ליבו אותן באמצעות ארגוני הלווין, הפלגים ששו אלי קרב.

לבסוף, הפרק מסתיים כאשר הצבא הירדני נוטל את היוזמה כנגד ארגוני ההתנגדות בתחילת ספטמבר, כתוצאה מחטיפות המטוסים מחוץ לעמאן, מהלך זה מגיע לשיאו עם הקמת ממשל צבאי בכל רחבי הממלכה.

מחקר זה מסתיים בדיון על ההיבטים העיקריים בקרב ספטמבר השחור, ומתייחס במיוחד לשאלה, מדוע מעטים בלבד מתוך רבבות, אם לא למעלה ממאה אלף חמושים פלסטיניים, אחזו בנשק, לבסוף מתאר המחקר את גירוש ארגוני ההתנגדות בספטמבר 1971.